

Autisme in school

Wilt u op de hoogte blijven van activiteiten rondom het boek *Autisme in school*? Schrijf u in voor onze nieuwsbrief via www.boomtestonderwijs.nl en ontvang nieuws over onze uitgaven, events en acties.

IN DE KLAS

Aan de slag met rekenproblemen 2 Marije van Oostendorp

Dyscalculie en een hoog IQ Marisca Milikowski

Aan de slag met handschriftonderwijs Anneloes Overvelde

& Ria Nijhuis-van der Sanden

Zoek het even lekker zelf uit Harrie Meinen

Perfectionistische leerlingen Ard Nieuwenbroek

Poster Zelfregulerend leren Pieternel Dijkstra & Petra Bunnik

Mediation op school Michiel Hulsbergen & Rola Hulsbergen-Paanakker

Meer leren in minder tijd Ankie Remijn

Trainingskaarten Zelfregulerend leren met effectieve leerstrategieën

Pieternel Dijkstra & Petra Bunnik

Een passend aanbod bij autisme Ellen Luteijn, Hans Nieuwenstein

& Ina van Berckelaer-Onnes

Haal meer uit je toetsgegevens Willem de Vos, Denise van Schelven,

Bas Oprins & Liesbeth van Beijsterveldt

Zelfregulerend leren Pieternel Dijkstra

Aan de slag met rekenproblemen Marije van Oostendorp

Autisme in school Ina van Berckelaer-Onnes (red.)

Dyscalculie en rekenproblemen Marisca Milikowski

Dyslectische kinderen leren lezen Anneke Smits & Tom Braams

Autisme in school

Een passend aanbod
binnen Passend onderwijs

Ina van Berckelaer-Onnes (red.)

Met bijdragen van Ellen Luteijn, Hans Nieuwenstein
en Koen van Zoest, Atie de Ruijter en Lindy ten Raa

Boom

Derde druk, tweede oplage 2020

© 2012 I. van Berckelaer-Onnes & Boom uitgevers Amsterdam

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912^jº. besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (Postbus 3051, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912. Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

Verzorging omslag en binnenwerk: Annelies Bast, Amsterdam.

ISBN 978 94 610 5587 3

NUR 848, 770

Inhoud

Proloog	9
Ina van Berckelaer-Onnes	
1 Autismespectrumstoornissen op de agenda	15
Ina van Berckelaer-Onnes	
Wat is autisme?	15
Van vroeg infantiel autisme naar een autismespectrum	16
Hedendaagse inzichten in autisme	19
De cijfers	20
Autisme: een klinische gedragsdiagnose	23
ASS: Een breed concept	24
Persisterende deficiënties in de sociale communicatie en sociale interacties in verschillende situaties	27
Beperkte repetitieve gedragspatronen, interesses of activiteiten	28
Autisme en zintuiglijke ervaringen	29
Autisme en diagnostiek	31
Autisme en behandeling	33
Autisme en cognitie	37
Cognitieve verklaringstheorieën	37
Leervermogen	41

2 Autisme: de leerproblematiek	43
Ina van Berckelaer-Onnes	
Imitatie	44
Taal	45
Taalvorm	47
Pragmatiek	48
Semantiek	49
Overige taalkwesties	52
Geheugen	53
Organiseren en plannen	56
Flexibiliteit	57
3 Autisme in school: een passend aanbod	61
Ina van Berckelaer-Onnes	
Passend onderwijs	61
Is een 'autismeschool' nodig?	63
Algemene voorwaarden	65
Schoolniveau	65
Leerkrachtniveau	65
Ouderniveau	65
Leerlingniveau	66
Onderwijsondersteuning	68
Imitatie	68
Taal	72
Geheugen	74
Organiseren en plannen	76
Flexibiliteit	77
4 Autisme en visualisering	79
Hans Nieuwenstein	
Rust, reinheid en regelmaat	82
Voorwaarden voor visualisering	84

Bereidheid van de leerkracht	86
Van boven naar beneden, van links naar rechts	90
Visualiseringen: drie aanraders	91
Beloningskaart	93
Stemmeter	96
Relatiecirkels	97
Concluderend	102
5 Autisme op De Brug	103
Koen van Zoest, Atie de Ruijter en Lindy ten Raa	
Beschrijving van de school	103
Geschiedenis en populatie	103
Uitgangspunten	104
Welke leerlingen?	107
Structuur	108
Structuur in ruimte	108
Structuur in tijd	109
Structuur in activiteit	114
Structuur in interactie	116
De betrokkenen	117
Leerkracht	117
Schoolorganisatie en kernteam	119
Ouders	120
Externen	121
Uitstroom	122
Tot slot	122
6 Autisme in school: de gedragsdeskundige	125
Ellen Luteijn	
De gedragsdeskundige in het onderwijs	126
Julian De basisschool	128
Julian Aanpassingen	130
Taken van de gedragsdeskundige	132

Handelingsgerichte diagnostiek	132
Directe leerlingbegeleiding	133
Indirecte leerlingbegeleiding	134
Zorgbeleid	135
Julian <i>De overgang naar het voortgezet speciaal onderwijs</i>	136
Julian <i>De brugklas</i>	137
Julian <i>Interventies: helpende gedachten</i>	138
Overgang van basis- naar voortgezet onderwijs en verder	142
Bijlage 1 bij hoofdstuk 6	144
Van onderwijsbeperking naar onderwijsbehoefte	
Bijlage 2 bij hoofdstuk 6	147
Enige tips voor in het onderwijs	
Epiloog	149
Ina van Berckelaer-Onnes	
Literatuur	153
Over de auteurs	160

Proloog

Ina van Berckelaer-Onnes

Kinderen met autisme hebben altijd in het onderwijs gezeten, maar hun problemen zijn vaak niet als zodanig onderkend. Dit veranderde in de jaren zeventig, toen autisme in toenemende mate in de belangstelling kwam te staan. Het is het speciaal onderwijs dat voor het eerst aan de bel trok voor extra voorzieningen voor leerlingen met autisme. In 1979 dienden drie leerkrachten van een Twentse school voor zeer moeilijk lerende kinderen (zmlk) een aanvraag in voor extra leerkrachten en extra uren voor gedragsdeskundigen, vanwege het groeiende aantal kinderen met autisme op deze school. Het verzoek werd gehonoreerd. De toekenning droeg het karakter van een experiment. Het bleef niet bij één school. Overleg tussen de Nederlandse Vereniging voor Autisme (NVA) en de toenmalige ministeries van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur (WVC) en Onderwijs en Wetenschap (OenW) leidde uiteindelijk tot de instelling van de Commissie Autisme, onder auspiciën van de Interdepartementale Stuurgroep Gehandicaptenbeleid (ISG). Op verzoek van de Tweede Kamer werd de staatssecretaris van OenW gevraagd een standpunt in te nemen ten aanzien van de opvang van leerlingen met autisme in het onderwijs. In 1984 werd de Nota Autisme gepresenteerd (Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1984), waarin de experimentele regeling officieel werd beschreven. De regeling voorziet in extra hulp en begeleiding van kinderen met autisme en hun gezinnen door de Riaggs (hometraining) en terzelfder tijd maakt de regeling het mogelijk dat er op een beperkt aantal concentratiescholen voor speciaal onderwijs

extra leerkrachten ten behoeve van leerlingen met autisme worden aangesteld.

De leerkrachten die vervolgens werden aangesteld kregen scholing op het gebied van autisme en werden in den lande verspreid over verschillende scholen voor speciaal onderwijs. De leerkrachten kwamen elke zes weken bijeen om ervaringen uit te wisselen en om zich te laten bijscholen. Zij worden in Nederland nog altijd gezien als de pioniers op het gebied van onderwijs aan leerlingen met autisme. Zij hebben ook de aanzet gegeven tot wetenschappelijk onderzoek op dit terrein. Een van de eerste artikelen gebaseerd op door hen aangedragen data betrof de vraag of deze leerlingen wel begrepen wat ze lazen (Rispen & Van Berckelaer, 1991). Het technisch lezen leek geen probleem, maar het begrijpend lezen wel (*hyperlexie*); een belangrijk gegeven in een tijd waarin ook het onderzoek naar de cognitie van mensen met autisme steeds meer aandacht kreeg. Autisme was en is nog altijd een klinische gedragsdiagnose, wat wil zeggen dat de stoornis alleen nog maar op gedragskenmerken gediagnosticeerd kan worden. Er zijn nog geen harde markers gevonden; mogelijke oorzaken van autisme zijn vooralsnog onbekend. Tussen het gedrag en de neurobiologie ligt het gebied van de cognitie. Hoe denken mensen met autisme? Hoe nemen zij waar? Hoe verwerken ze informatie? Hoe voltrekt het leerproces zich? Dit aanvankelijk braakliggend terrein krijgt langzamerhand steeds meer inhoud. Onderzoekers op het gebied van cognitie willen niet alleen een verklaring vinden voor het gedrag, maar ook aanwijzingen voor mogelijke breindisfuncties. Zo'n vraag naar het begrijpend lezen sluit hier naadloos bij aan. Wat gebeurt er met de gelezen tekst? Waarom wordt daaraan geen of onvoldoende betekenis verleend? En als mensen met autisme problemen hebben met begrijpend lezen, hoe lossen we dat dan op? Welke strategieën zijn dan nodig? Deze vragen zijn nog steeds relevant, en inmiddels niet meer alleen in het speciaal onderwijs, maar in toenemende mate ook in het reguliere onderwijs. Met de Wet Passend onderwijs, die op 1 augustus 2014 in werking is getreden, zullen deze vragen in aantal toenemen.

Sinds 1985 heeft de experimentele regeling vele veranderingen ondergaan. In augustus 2003 trad de Wet op de expertisecentra (WEC) in werking, waarmee ook de Landelijke Commissie Toezicht Indicatiestelling (LCTI) werd ingesteld door M.J.A. van der Hoeven, de toenmalige minister van Onderwijs. Daarnaast werd het speciaal onderwijs in vier clusters onderverdeeld:

- cluster 1 voor leerlingen met visusproblemen;
- cluster 2 voor leerlingen met auditieve problemen en spraaktaalproblemen;
- cluster 3 voor leerlingen met een verstandelijke beperking;
- cluster 4 voor leerlingen met psychische en psychiatrische problemen.

Met deze maatregelen werd beoogd het aantal leerlingen in het steeds groeiende speciaal onderwijs te verminderen. Door de invoering van het 'rugzakje' (leerlinggebonden financiering; lgf) moesten er meer kinderen in het reguliere onderwijs kunnen blijven, maar dit is niet gelukt. Integendeel: het aantal leerlingen met een speciaalonderwijsindicatie is enorm toegenomen, met name het aantal kinderen met een rugzakje, onder wie vooral leerlingen met een autismespectrumstoornis. Deze openeindfinanciering was financieel niet meer haalbaar, wat heeft geleid tot de Wet Passend onderwijs. De LCTI werd opgeheven en staatssecretaris Dijksterhuis stelde in 2008 de Evaluatie- en adviescommissie Passend Onderwijs (ECPO) in, die haar taak eind 2013 heeft afgerond.

De nieuwe wet moet ervoor zorgen dat leerlingen vanuit het (voortgezet) speciaal onderwijs zo mogelijk weer kunnen instromen in het gewone onderwijs of doorstromen naar een gewone vervolgopleiding. Het speciaal onderwijs blijft bestaan, met een capaciteit voor ongeveer 70.000 leerlingen. Het doel van deze wet is de kwaliteit van het speciaal onderwijs te verbeteren. Alle zorgleerlingen dienen een passend onderwijsaanbod te krijgen; dit kan in beperkte mate binnen het speciaal onderwijs, maar ook binnen het reguliere onderwijs. Parallel aan de Wet Passend onderwijs is een

wet ingediend die de kwaliteit van het speciaal onderwijs moet verbeteren. Informatie hieromtrent is te vinden op www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/passend-onderwijs.

Door de Wet Passend onderwijs wordt een veel nauwere samenwerking tussen het speciaal en het regulier onderwijs bewerkstelligd. De scholen voor het speciaal onderwijs gaan deelnemen in regionale samenwerkingsverbanden voor passend onderwijs. Binnen deze samenwerkingsverbanden wordt per zorgleerling gekeken welke school de zorg kan bieden die het best aansluit bij de ondersteuningsbehoefte van de desbetreffende leerling. Dit kan binnen het reguliere maar ook binnen het speciale onderwijs mogelijk zijn. De landelijke indicatiestelling komt hiermee te vervallen. Scholen voor (voortgezet) speciaal onderwijs moeten een zogeheten 'ontwikkelingsperspectief' van leerlingen vaststellen. De einddoelen, bijvoorbeeld het halen van een diploma, uitstroom naar werk of arbeidsmatige dagbesteding, zijn opgenomen in de Wet Speciaal Onderwijs. De bedoeling is dat de mogelijkheden van het kind optimaal worden benut. Dit heeft vergaande gevolgen voor het onderwijs. Een veel groter aantal zorgleerlingen zal in het reguliere onderwijs participeren en een passend aanbod moeten krijgen, onder wie veel kinderen met autisme. Hiermee werd ook beoogd een einde te maken aan de 'thuiszitters'. Elk kind heeft recht op passend onderwijs. De samenwerkingsverbanden hebben de plicht elk kind passend onderwijs te bieden.

In deze publicatie willen we de scholen, leerkrachten en gedragsdeskundigen die in het onderwijs werkzaam zijn inzicht bieden in autisme en de daarmee samenhangende leerproblematiek, en hen voorzien van concrete handelingsadviezen. In het eerste hoofdstuk wordt een globale up-to-date beschrijving van autisme gegeven, in hoofdstuk 2 gevolgd door een beschrijving van de leerproblematiek die we ervaren bij leerlingen met autisme. In hoofdstuk 3 wordt aangegeven wat er mogelijkwerwijs aan deze problemen gedaan kan worden. In dit hoofdstuk wordt slechts een greep uit een aan-

tal mogelijkheden gedaan; het is zeker niet allesomvattend. In het vierde hoofdstuk wordt concreter ingegaan op het belang van visualisering. Aan de hand van voorbeelden wordt aangegeven hoe visualisering in de praktijk uitvoerbaar is. In hoofdstuk 5 wordt een beschrijving gegeven van een tweetal autigroepen op De Brug, een school gekoppeld aan het Pedagogisch Instituut te Leiden. Hoofdstuk 6 laat zien wat een gedragsdeskundige voor het onderwijs aan leerlingen met autisme kan betekenen. Het boek wordt afgesloten met een korte epiloog.

Bij de tweede druk

Deze tweede druk is ten opzichte van de eerste op enkele plaatsen geactualiseerd in verband met de invoering van de Wet Passend onderwijs en de publicatie van de DSM-5.

Bij de derde druk

In deze herziene druk zijn recente ontwikkelingen op het gebied van autisme opgenomen, terwijl ook uitgebreid wordt ingegaan op de DSM 5, die sinds januari 2017 in Nederland officieel ingevoerd is.

1 Autismespectrumstoornissen op de agenda

Ina van Berckelaer-Onnes

Wat is autisme?

Op van de zenuwen brengt moeder Marieke haar zoontje Sem naar school. Het is zijn eerste schooldag: hij is net 4 geworden en mag naar groep 1. Maar Sem is niet zomaar een leerling; Sem heeft autisme. De school is op de hoogte en wil het wel proberen, en ook de leerkracht ziet het wel zitten. Sem heeft een paar dagen proefgedraaid en leek het erg leuk te vinden. Hij bleef keurig op zijn stoeltje zitten, reageerde op de leerkracht, maar totaal niet op de andere kinderen. Hij was eigenlijk alleen geïnteresseerd in de doos met auto's. Ook thuis is hij altijd met auto's bezig: hij lijnt ze op, op grootte, altijd in dezelfde volgorde. Daar mag niets in worden veranderd.

Autisme is een aandoening die diep doordringt in het ontwikkelingsverloop van kinderen. Het is een klinische gedragsdiagnose, wat betekent dat de aandoening alleen onderkend kan worden op gedragskenmerken en niet op medische aanwijzingen. Er zijn grote onderlinge verschillen tussen mensen met autisme. De verscheidenheid in gedragsbeelden is enorm, wat in het verleden heeft geleid tot verschillende benamingen, waaronder de autistische stoornis, klassiek autisme, de stoornis van Asperger, PDD-NOS (pervasive developmental disorder not otherwise specified; in het Nederlands:

pervasieve ontwikkelingsstoornis niet anderszins omschreven). De term 'pervasief' is afgeleid van het Latijnse woord *pervadere*, dat 'doordringen' betekent. De term is ongelukkig gekozen, want er zijn meer aandoeningen die diep doordringen in de ontwikkeling van kinderen, zoals een verstandelijke beperking. De term 'pervasieve ontwikkelingsstoornissen' is derhalve geleidelijk aan vervangen door de door Lorna Wing (2006) ingevoerde benaming 'autismespectrumstoornissen' (ASS). Dit begrip geeft de grote verscheidenheid in beelden al aan.

Van vroeg infantiel autisme naar een autismespectrum

Leo Kanner, die als de peetvader van het autisme wordt gezien, heeft nooit kunnen vermoeden welke gevolgen zijn in 1943 verschenen artikel 'Autistic disturbances of affective contact' zou hebben. Hij beschreef elf kinderen, die zijns inziens aan een nog onbekend syndroom leden. Inmiddels zijn er duizenden publicaties over autisme verschenen en benadert het aantal verwijzingen op het internet de 28 miljoen. Kanner noemde het syndroom 'vroeg infantiel autisme' (Kanner, 1944). Hij ontleende de naam aan de Duitse psychiater Bleuler, die in 1911 het woord 'autisme' gebruikte om hiermee een symptoom van schizofrenie aan te duiden. Kanner was het meest getroffen door het extreme in zichzelf gekeerde gedrag (*extreme autistic aloneness*). Het woord 'autisme' is afgeleid van het Griekse woord *autos*, dat 'zelf' betekent. Achteraf gezien een ongelukkige keuze, aangezien er naast het in zichzelf gekeerde gedrag nog meer symptomen nodig zijn om tot de classificatie autisme te komen. De term is echter niet meer uit de huidige samenleving weg te denken. Ook de media spelen er regelmatig op in. Films als *Rain Man* (Levinson, 1988), *Snow Cake* (Evans, 2006) en *Temple Grandin* (Jackson, 2010) hebben een grotere bekendheid aan de stoornis gegeven. Ook in het dagelijkse taalgebruik is de term ingeburgerd; zo worden politici en voetbalcoaches al snel als 'autistisch' beoordeeld als hun optreden niet sociaal overkomt.

Kanner was echter niet de eerste die de term autisme bij kinderen gebruikte. In de jaarverslagen van 1938-1939 van het Paedologisch Instituut in Nijmegen vinden we onder het kopje 'Gedragsschematisering' de volgende zinsnede: 'een intelligente autist met stereotiep gedrag' (p. 99). Een vergelijkbare terminologie gebruikte de Weense kinderarts Hans Asperger in 1944 in een artikel met de titel 'Die "Autistischen Psychopathen" im Kindesalter'. De verschillende auteurs waren, mede gezien de Tweede Wereldoorlog, niet van elkaars publicaties op de hoogte. Ze werden allen gegrepen door de tekorten in sociale interacties, in hun ogen het meest kenmerkende symptoom.

Kanner wijst op twee belangrijke aspecten, die beide een eigen leven zijn gaan leiden. Hij meent dat autisme een aangeboren affectieve stoornis is, maar geeft tegelijkertijd aan dat de ouders van deze kinderen academisch gevormd zijn en een kille, zakelijke indruk maken. De eerste opmerking opent de zoektocht naar een organisch bepaalde oorzaak, de tweede de zoektocht naar mogelijke psychodynamische oorzaken. De laatste zoektocht is vooral opgepakt door Bruno Bettelheim (1967).

Aanvankelijk kenmerkte het onderzoek op het gebied van autisme zich vooral tot het vinden van mogelijke oorzaken, van de etiologie. Dit heeft het onderzoek lang weggehouden van de klinische praktijk, waar men al gauw stuitte op enorme onderlinge verschillen tussen kinderen met autisme en ook op allerlei overeenkomsten met andere stoornissen. Sommigen (onder wie aanvankelijk ook Kanner zelf) meenden dat autisme een vorm van schizofrenie betrof, terwijl de Nederlandse kinderpsychiater Van Krevelen (1952) autisme in eerste instantie als een vorm van zwakzinnigheid zag.

DSM (Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders) Officieel treffen we de term autisme bij kinderen voor het eerst aan in de DSM-III (APA, 1980), die als een soort psychiatrische bijbel wordt beschouwd. Hierin vinden we onder de categorie 'schizofrenic reaction or schizofrenia childhood' de volgende stoornis: